

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ НА ВАЗОВОТО СТИХОТВОРЕНИЕ „ВЕКЪТ“

ПИРИН БОЯДЖИЕВ

Позната истина е, че Вазовото стихотворение „Векът“ е картина на противоречията, лицемерието и хищничеството на западноевропейската цивилизация и че в него Вазов се е издигнал до измеренията на Ботевия патос, до изобличителните обобщения на неговата публицистика.¹ Странното е, че учен като Петър Христофоров, поставил си задача да изследва „ранните влияния“ в творчеството на народния поет, съвсем е пренебрегнал въздействието на Ботевите идеи и образи в това стихотворение, въпреки че го е определил като един от „съществените извори на неговото вдъхновение“.² А румънският учен Валентин Гр. Келару, със сериозни приноси върху въздействието на румънската драматургия в творчеството на Добри Войников, както и на румънската литература и публицистика при оформянето на българския литературен и публицистичен епик през Възраждането в Румъния, в свой труд, посветен на това въздействие в езика и творчеството на Вазов, не е взел под внимание идейно-тематичното развитие на българската възрожденска поезия, в което Вазов органически се включва.³

Затова, въпреки че и двамата са посочили пет френски и два румънски извора, от които Вазов бил черпил аргументи, за да напише обвинителната си реч против циничните принципи на източната политика на западноевропейските велики сили, техните обоснования не са убедителни. Защото са пренебрегнали най-важните, най-съществените извори — българските. И са пропуснали най-явния румънски извор.

Христо Ботев вдъхнови народа си за революционна борба и изгоря в нея, за да осъществи заветната си мечта. Но нашата поезия не осиротя. „Непосредствено до автора на „Хаджи Димитър“ се възправя мощната фигура на Иван Вазов.“⁴ Априлското въстание направи свой марш Вазовата песен „На бой“. Невзел участие във въстанието, избягал от невястания роден град, Вазов запява в Букурещ революционните песни на въстанието. Още в „Свобода или смърт“ той поставя трагичния въпрос за отношението на европейските велики сили към освобождението на българския народ от османско иго. Бездушието на Европа, решила да запази статуквото, целостта на империята и мира на Балканите и която хладнокръвно гледа как се избива един християнски народ, е изобличено в седма и осма строфа. Първата Вазова сбирка се нарича „Пряпорец и гусла“. Пряпорецът на революцията изгаря в пожарите и кланетата в Средногорието. Остава гуслата, с която станалият оттогава народен поет Вазов изплаква мъките на един израснал за свобода народ. И все повече в стиховете му се появяват укори против европейското покровителство на отживялата и жестока османска държава, както и трогателни сцени за мъченичеството на цял народ („Политика“, „Към Европа“, „Дизраели“, „Триумфът на турчина“, „На гуслата ми“). Той ги препечатва от „Пряпорец и гусла“ заедно с „Радеки“ във втората си сбирка „Тъгите на България“, за да ги обедини в този борчески цикъл, зов към съвестта на Европа. А темата за непосилните мъки, още по-жестоки при зверските репресии, е подхваната в нови стихотворения от бъдещата сбирка „Тъгите на България“: „Жалбите на майките“, „Горко, пилци, вам“, „На леди Страндфорд“, за да намери своя най-пълноценен емоционален, идеен и художествен израз във „Векът“.

Мотивът е подхванат още в „Свобода или смърт“, замислена като ода на започналата юнашка борба на живот и смърт за свобода, с тревогата за жестокостта на поробителите и хладнокръвното безучастие на Европа, която „да пази мир злोकобен. . . / . . . гледа как полумесеи

¹ Т. Павлов. Иван Вазов. С., 1950, с. 64—65; Г. Цанев. Страници от историята на българската литература. Т. I. С., 1967, с. 160—162; Г. Димов. Национална революция и национален литературен процес. С., 1978, с. 130—133; М. Цанева. Писатели и творби. С., 1980, с. 90.

² Petr Christophorov. Ivan Vazov. La Formation d'un écrivain. Paris. 1938, p. 58.

³ V. Chelaru. Elemente rămănești în limba și literatura bulgară din sec. al XIX-lea în context sud-est european. (Cu privire specială asupra operei lui Iv. Vazov). București. 1976.

⁴ Г. Димов. Пос. съч., с. 131.

безчестии, тъпче кръста⁴. Вестите за окончателното и безпощадно потушаване на въстанието няма да превърнат песните му в безутешен плач над пропадналия народен идеал. Елегните му за новите страдания, които оживяват осмелилите се да въстанат, са едновременно и сатира — и на жестокоста на потисниците, и на коравосърдечие то на техните покровители на Запад. Нещо повече, „На гуслата ми“ (в сборката „Тъгите на България“ с променено заглавие — „На лирата ми“), естествено продължение на „Новонагласената гусла“, отговаря оптимистично на риторичния въпрос, дали родината му все още ще бъде робиня и поетът все тъжни песни ще пее. Уверен е, че тези нови жертви на самозабравилите се тиранини ще отекнат в съвестта на Европа и „Ще родят, вярвам, нашта свобода“. Мисията на поета е да възвее тези страдания, да трогне великите европейски умове, да ги спечели за каузата на мъченическия ни народ, та заговорът, спирал на два пъти руския освободителен поход на Балканите, да не може и този път да се прояви като гибелна преграда за нашето освобождение. Вазов продължава ботевските традиции на публицистично единство на изобличителна, заклеяваща сатира и мъжествена елегия („Политика“, „Амнистията за българите“). Поетът припомняше картините на робското тегло в 1875 г., за да революционизира примирения се роб („На една майка селянка“, „1875 година!“ „Завет“). Сега (в 1876 г.) те трябва да трогнат незнаещите или немарещите за нашите злочестини европейци („Жалбите на майките“, „Триумфът на турчина“, „Дизраели“). Израснал като поет-гражданин и под въздействието на Виктор Юго, той отправя на 18 юли 1876 г. своето послание „Към Европа“, за да изплаче всенародните страдания и за да я запита: „веч може ли да трай?“, когато „О, доста е да викне!“. Размислите му през тези трагични месеци на изчакване постепенно се конкретизират в едно забележително стихотворение „Векът“.⁵

В името на справедливостта за своя народ Вазов започва неумолим процес на XIX в. Първата част е риторично обръщение към „бедните фалителни на века“ да престанат да наричат велик един „нищожен“ век, в който „изново епохата настана, / която бе видяла Атила, Тамерлана“. Част втора е покъртителна картина с обобщени или конкретни сцени от мъченичеството на народа ни, осмелил се да започне борба за свобода и човешки правдини. В трета част се изтръгват окървавените въпроси-вопли: „Каква е тази Европа с човешчина прочута / и зрителка спокойна на тази картина люта...“ Четвърта част е обобщен, философски обоснован, изчерпателен обвинителен акт, изобличаващ безчовечната капиталистическа цивилизация. И това е не само кулминацията на отчаяното възмущение на поета, който пледира каузата на своя народ и е намерил злоещите социално-политически и класовопсихологически причини, които не позволяват нейното справедливо разрешаване от европейския ареопаг. Тази част е ботевски блестящ финал на поемата. Но Вазов продължава, като спира сатиричния полет на музата си: „Спри тази присъда страшна!“ Защото „във мрачината обща на деветнайстият век“ има не само „гения на злото“, но и велики хора, издигнали глас за защита на „страждущия човек“. И това е част пета на стихотворението. Последната, шеста част, е нов извод, ново изобличение на противоречивата същност на този „век чуден“, издигнал принципите „мир, прогрес, свобода“, а поддържащ лицемерно един тираничен режим, за да запази мира; век, в който има закони за закрила на животните, но не и против геноцида. В тази част обвинителният акт не се състои от логически изводи и обобщени констатации, а от примери за основните лъжи на века с претенции за човечност и свободолубие. Най-страшното противоречие остава като нов ярък финал: „Де мравката се пазя, а волът се не бий, / а цял народ остават тиран да го затрий!“ Това е обвинение и молба, изобличение и вопъл, бич и молитва, присъда и надежда.

Вазов от четири месеца живее с тези мисли и чувства, откликва, изживява, размишлява за съдбоносни събития, които последват Априлското въстание. А още от първото си идване в Румъния той е станал страстен читател на българските емигрантски вестници. Едно от ранните му печатни стихотворения е „Днес“, опит да се даде поетически образ на мислите от Каравеловите статии за Френско-пруската война. Сега Вазов е изразил във „Векът“ мислите, преживяванията, оценките и присъдата на българската публицистика в Букуреш.

⁵ Излиза най-напред във в. „Стара планина“ от 15 и 18 септ. 1876 г. в Букуреш със заглавие „Шо е нашият век“. В „Тъгите на България“ има ново заглавие „О, tempora, o, mores!“, думи, с които завършва и част VII на стихотворението. В „Пълно събрание на съчиненията“ (т. I, 1911 г.) носи вече познатото заглавие „Векът“, част VII бива съкратена, а „О, tempora, o, mores!“ става мотото.

Компаративистите търсят извора на Вазовата присъда на века в стихотворения на чужди поети, а би трябвало най-напред да ги потърсят в Ботевата поезия и в публицистиката на Ботев и Каравелов. Защото дължини сме да открием ботевското начало във „Веът“, а то е явно. Ето няколко Ботеви присъди на века: „... Милиони хора живеят в оковите на сиромашията и под натискът на капитала“⁶, „В коя държава силните не държат слабите в ръцете си, богатите — бедните, а управителите — сичкият народ?“⁷, „При днешното обществено и политическо устройство на човечеството сиромашът е навсякъде роб, а робът е навсякъде сиромаш“⁸, „В Европа, която се гордее със своите „богоугодни“ и „човеколюбиви“ учреждения и в която има съставени дружества даже за състрадание към животните — в тая съща Европа е съществувал и съществува заговор против освобождението на южните славяни.“⁹ Това е началото на изводите на Вазов за същността и противоречията на европейската цивилизация. Същите присъди намираме и в Каравеловата публицистика. „XIX в. е век за просвещение и възрождение, век за свобода и напредък, следователно часът и на българската свобода чука на вратата ни.“¹⁰ „Ако западноевропейската дипломация... се завзема да пази целостта на Турската империя и равновесието на Европа, то, от друга страна, добросъвестни и либерални люде трябва ли да гледат хладнокръвно на тия жертви, които стават ежедневно... ,дето се извършиха най-гнуснава то варварство и най-зверските тиранства?“¹¹

И все пак споменатите извористи искат на всяка цена да намерят чужди въздействия в тази най-българска, безпощадна, унищожителна критика на западноевропейската цивилизация — стихотворението „Веът“. Това не е критика, взета от книгите, а изстрада на, изживя на трагедия на целия ни народ в надеждата му за свобода през целия XIX в. Особено за IV част П. Христофоров търси чуждата помощ, с която Вазов бил достигнал тези висини на философско проникване в социалния строй и държавната организация на западноевропейските държави. Намира я преди всичко у Юго, от когото Вазов бил заел даже идеята за „век“.¹² Той се спира най-напред на някои стихотворения из сбирката „Les châtiments“ („Възмездия“), безапелационен обвинителен акт против Наполеон III и камарилата му и против папата за престъпленията им през 1848—1853 г. От тази сбирка, от стихотворението „Chanson“ Вазов се е вдъхновил, като го е преработил в елегията „Горко, пилци, вам“. Христофоров посочва най-напред поемата „Carte d'Europe“, лаконичен, патетичен преглед на положението в Европа през 1852 г., когато революциите от 1848—1849 г. в Германия, Италия, Унгария са потопени в кръви, когато Наполеон III се провъзгласява император и унищожава свободите на френския народ под претекст, че „омиротворявал“: „Войниците бичуваха жените по улиците! /Къде са свободата, добродетелта? изчезнали! Заточени!“ А по повод на участието на папата в репресиите той възкличава: „Той не е пастир, а палач, о, боже!“ Завършекът е апокалиптична картина на възмездието: „Бъдеще! Бъдеще! Ето че всичко рухва! / Народи! трябва звъни по четирите краища на небесата; / Ужасът се дига! Хайде, казва Всевечният.“¹³

Сатирата „L'histoire a pour égot des temps comme les nôtres“ („Времена като нашите са отводен канал на историята“) е критика на тираните от всички времена, в която управляващата класа избива светлите умове на човечеството и живее в разврат и беззакония. Юго напомня във връзка с живота на Наполеоновата камарила: „Всичката ненаситност и всичката низост /от Камбасер до Трималхион.“¹⁴ Христофоров изрежда като извори на Вазовата критика на пороците на века още три поеми на Юго из сбирката му „Les chants du crépuscule“. Посочва „Conseil“ вероятно само заради стиха „Този век на шум, на слава и на обратното“, понеже съветът на Юго е „чрез добротата на кралете направете народите по-добри“, а пък народите да не

⁶ Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. II, С., 1979, с. 79.

⁷ Пак там, с. 103.

⁸ Пак там, с. 112.

⁹ Пак там, с. 340.

¹⁰ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VIII, С., 1967, с. 295.

¹¹ Пак там. Т. VIII, с. 308.

¹² П. Христофоров. Творческото развитие на Иван Вазов. Ранни влияния. — ГСУ, ИФФ, т. XI, 1944, с. 100—110.

¹³ V. Hugo. Les châtiments. Paris, Le livre de poche, 1964, p. 66—68.

¹⁴ Ibidem, p. 136.

довеждат революцията докрай.¹⁵ Елегията-сатира „A Alphonse Raabe“ е написана по повод смъртта на приятел, с когото са водили заедно борба против недъзите на века. Поетът разкрива жестокостта, лицемерието и развалата му: „В този век, в който злото прелъстява мъдрешите, / Където идеята служи на „користта“, в който непрестанно „в ковачницата се удължава веригата, / която кралете, като се боят от свободата, / коват за заспалия гигант.“¹⁶ Последното стихотворение на Юго, посочено като евентуален извор на Вазовото вдъхновение, е „Il n'avait pas vingt ans“ („Той още нямаше двадесет години“) — свидетелство за обезверението на младежта, за „мировата скръб“, която Юго осъжда. Той уверено възкличава: „Този век има своя идея, тя върви с големи крачки / И винаги към своята цел.“ Обаче, развълнуван от самоубийството на младежа, той все пак се запитва: „Накъде се стреми този век? Накъде тича стадото на духовете? / Нищо още не е намерено, нищо още не е проумяно.“¹⁷

С още по-голямо основание могат да се посочат и някои поеми от „L'année terrible“ — стихосбирката, която е оказала най-голямо въздействие върху мирогледа и поетиката на Вазов. Можем да открием в много елегии, сатири и послания еднакви преживявания, еднакви размишления у двамата поети. Например в „A la France“ четем: „Никой за тебе. . . / Нито един, когото твоята проляна на потоци кръв да не задоволява. / Нито един, който да не се е изхранил върху твоя кръст.“¹⁸ Или пък в поемата „Loi de formation du progrès“ („Закон за създаване на прогреса“) стиховете: „Но какъв е този закон на развитието / На човека през ада, чрез наказание и мъки? . . . / О, противоречия ужасни! От една страна / Виждаш закона на мира, на живота, на добротата. . . / А от друга страна. . . ще постигнете идеала. . . / С цената на кръв, на окови, на жалейка, на хекатомби. / Пътят на прогреса е път на гробове. . . / Няма установени принципи, няма сигурно завоевание. . . / Най-великият век може да има своя гаден час . . . / . . . О, човешки род, въпреки всички изминати векове, / Твоят древен закон на омраза е все още най-силният. . . / Денят бига, мирът кърви, любовта е заточена.“ Тази философска поема е плод на размислите на великия поет върху съдбата на победена, унижена, изоставена Франция, момент от вековната непримирима борба според него на злото с доброто, като победата на доброто е подготвена даже от временната победа на злото: „Ужасяваща съдба! всичко помага, даже срамът. . . / Всяка еволюция, която той прави в мъките, / Прилича на апокалипс. . . / Работи злото, а се върши добро. . . / Ужасът, викът на умиращите, които избиват. . . / Това е шумът на чуковете на прогреса в ковачницата! / Уви!“¹⁹

Същите мисли, без философското им обосноваване, виждаме у Вазов, в двете последни строфи на „На лирата ми“: „Тез клетви, сълзи, вопли в народа — / ще родят, вярвам, нашта свобода“. И в името на тази вяра Вазов пише „Векът“. Няма в творчеството на Юго друга поема, която да отговаря толкова много на Вазовите мисли, преживявания, образи от „Векът“. Композицията, движението на мислите и чувствата, изтъкнатите противоречия, картините на страданията, сентенциозните формулировки на присъдата над века съответствуват в двете творби. И все пак не от нея се е вдъхновявал Вазов, за да създаде тази най-представителна, съдържателна и изстрадана своя предосвободенска творба. Защото вдъхновението му тръгва от ужасната действителност, на която е свидетел, и от идеала за свобода, завладял най-сетне неудържимо българския народ.

Ерудицията на Христофоров за съжаление е била в услуга на един погрешен метод.²⁰ Той се заблуждава, като твърди, че след като Вазов бил усвоил посочените от него извори: „Поетът притежава същественото. Той дига палката.“²¹ Но това са „мъртви факти, Реминисценции, четива, текстове, книги, книги!“²²

¹⁵ V. Hugo. Oeuvres complètes. Edition chronologique, publiée sous la direction de J. Massin. Le club français du livre, Paris, 1967—1969, vol. V, p. 430—433.

¹⁶ Ibidem, p. 435—437.

¹⁷ Ibidem, p. 426—428.

¹⁸ V. Hugo. L'année terrible. Paris, Seghers, 1971, p. 69—70.

¹⁹ Ibidem, p. 97—105.

²⁰ Г. Димов. Иван Вазов и българската литературна критика. С., 1974, с. 327—330. Velicice Vălcev. Ivan Vazov in România. — Românoslavica, VI, București, 1962, p. 140.

²¹ П. Христофоров. Пос. съч., с. 110.

²² Albert Thibaudet. La querelle des sources. — Réflexions sur la critique. Paris, Gallimard, 1939, p. 147.

П. Христофоров привежда и един румънски извор — поемата „1840 година“ от Григоре Александреску. В. Келару приема този извор, като прибавя и „Император и пролетарий“ от Михай Еминеску.²³

„1840 година“ е най-оптимистичната поема на Гр. Александреску (1814—1885), който очаква от идващата революция радикални преобразования на строя: „Започни, преобрази, прекатури и подобри, / покажи знак на тези, които не искат да вярват.“ Това очакване е предизвикано от обществените недъзи, които поетът безпоашдно критикува: „Тук сенки от народи ги виждаш управлявани / от сенки на закони, потъпквани, провалени / от други дребни сенки — същи джуджета жалки. / И всички благородни, великодушни чувства / изглеждат празни думи от приказка изкусна, / а пък ентузиазмът поражда мисли малки. / / Политиката мъдра е сам себе си да хвалиш, / а нравственост в живота е да бъдеш егоист; / Човешкото величие във нищо не се вижда / и само деспотизмът е укрепен и чист“.²⁴ Но общото звучене на поемата е ведро, оптимистично: „Основите на света се разклашат, се раздвигват, / старите институции се изтъкват, рждясват.“ Христофоров е убеден, че Вазов бил получил голяма помощ от Александреску, за да достигне до висините на вдъхновението, особено в III и IV част на „Векът“. И подчертава, че в това се бил състоял недостатъкът ѝ — Вазов не казал нищо ново, нищо свое. Поемата му би имала „първична сила, ако самите понятия и представи бяха се явили за пръв път“.²⁵

Поемата „Император и пролетарий“ от М. Еминеску (1850—1889), печатана през 1874 г. в сп. „Convorbiri literare“ („Литературни беседи“), вероятно е била четена от Вазов. Обаче в крайно песимистичния извод на поета, в духа на философията на Шопенхауер за липсата на рационална целенасоченост на историята, движена от съпътстващата воля за съществуване, можеш да вникнеш само като знаещ, че тази поема е епизод на голямата непечатана приживе философска спора на Еминеску за безсмислението на човешкия живот — „Мemento мори“ или „Панорама на суетите“.²⁶ Пък даже и в речта на пролетария има доста елементи на анархизъм, прудонизъм, нихилизъм и утопизъм, които също дават аргументи за мислите от финала на стихотворението.²⁷ Но ето и строфите (III, IX, XV, XXVI, XXIX, XL), в които социалната критика у Еминеску има съответствия във „Векът“: „Кажете, що е правда? Всесилните си пазят / Имота и властта със закона си — хомот; / Блага и труд ограбват и настървено гаят / Несретници, които преливат гръб и лаят / и рабски им работят през целия живот. / / Религията — фраза измислена от тях е, / та с нейната всесила те впрягат ни в ярем, / че няма ли в сърцата надеждата-утеха / за райската отплата, с която ни люлеха, / няма бихме търпели, във скотски труд да мрем? / / Властта си те поддържат с лъжи и празни думи, / държавата им, казват, била естествен ред; / богатствата, властта им, палатите им шумни / да браните — ви дават оръжие, куршуми, / на бой братоубийствен изпращат ви напред. / / Рушете тоз жесток ред, сринете без остатък — / той хората разделя на беден и богат. / / Щом след смъртта ви нийде не чака ви отплата, / то равенство нек има за всички на земята / и нека заживеем щастливо, брат със брат. / / Той също убеден е, във своята самотия, / далеч от хорска обич — закон е злото тук. / В лъжа, несправедливост светът превива шия; / Историята влихва от памтивека тия / зли приказки всегдашни за удари на чук. / / Векът безжизнен труп е — Париж е негов гроб. / / Едни навек са роби, а император — друг.“²⁸ Пролетарият разкрива в изобличителната си реч социалните лъжи на капиталистическия строй — закони, правораздаване, героизъм, религия, социално неравенство, експлоатация, безчестие, разврат. А императорът размишлява върху неравноправната същност на всички строеве като закономерност на историческото развитие.

Има друго стихотворение на незначителен румънски поет, което е оказало решаващо въздействие при композицията на „Векът“ и от което Вазов е заел редица моменти, образи и стилини похвати. Това е поемата „Suspinele Bulgariei. Scene contemporane“ („Въздишките на

²³ Valentin Gr. Chelaru. Op. cit., p. 8.

²⁴ G. Alexandrescu. Poezii. Bucuresti, Minerva, 1979, p. 21—24.

²⁵ П. Христофоров. Пос. съч., с. 109.

²⁶ N. Tertulian. Semnificatia critica si polemica a pesimismului eminescian. — Studii eminesciene. Bucuresti, 1965, p. 144—146.

²⁷ G. Calinescu. Opera lui Eminescu. Bucuresti, 1935—1936, vol. II, p. 177, 198—200, vol. IV, p. 54—58.

²⁸ M. Eminescu. Poezii. Bucuresti, 1950, p. 47—53.

България. Съвременни сцени“) от Николае Скуртеску, печатано в румънския вестник „Telegraful“ от 19 август 1876 г., близо месец преди Вазов да даде окончателен вид на поемата си. За този непознат извор на „Векът“ са писали Христо П. Капитанов²⁹ и Илия Конев³⁰. Н. Скуртеску (1844—1879), от селски произход, начален учител в Букурещ, автор на учебници, на две исторически драми „Rhea-Silvia“ и „Despot Vodă“, на една сбирка „Poezii“, 1877, е споменаван понякога в историите и речниците на румънската литература преди всичко като драматург. В 1911 г. Народният театър в Букурещ открива сезона с драмата му „Рея Силвия“, но без особен успех.³¹ Не си е намерил мястото като поет даже в тритомната антология на Ал. Пиру и Йоан Шерб „Poezia română clasică“, Букурещ, 1970. А поемата му „Въздишките на България“ свидетелства не само за отзивчива и смела гражданска съвест, а и за овладяно стихосложение.

Размерът на поемата е същият като на Вазовите „Свобода или смърт“, „Към Европа“, „Сабята на Абдул Керим паша“, „Векът“, „Бунтът“, „Полет“, както и на „1840 година“ на Гр. Александреску и на „Император и пролетарий“ на М. Еминеску. Тя се състои от три ясно обособени части, въпреки че графически не са отделени. Първата е патетическо обръщение към цивилизована Европа — да погледне на Изток, да види ужасите на мюсюлманските зверства, да чуе отчаяните викове за справедливост. Поетът изтъква развълнуван дипломатическите съображения и икономическите интереси на европейските капиталистически държави, поради които не искат да се намесят, за да престанат тези жестокости. Те користоно не искат да разберат, че извор на тези страшни престъпления са злобата, фанатизмът, невежеството на тези, които още не са достигнали да проумеят какво значи да бъдеш човек. Тези разсъждения са далеч от силата и перспективата на Вазовата критика. Втората част отговаря на подзаглавието — това са, уви, „съвременни сцени“. В три четиристишия поетът противопоставя зверствата на въоръжените до зъби башибозуци и безпомощните мъченици-гяури. Следват две покъртителни сцени. Майка се бори до последния си дъх, за да спаси от сеч отрочето си. Син загива, като брани баща си, грохнал старец. Следва панорама на тъжното зрелище на селищата след кланетата и пожарищата. Последната част може да бъде озаглавена „Векът“. Поетът се запитва: „Какъв е този век?“ Нима човечеството е навеки осъдено да бъде разделено на тирани и роби? Поемата завършва с призив към Европа да се събуди и да бъде по-справедлива към окованите българи.

Та това са първите три части на Вазовото стихотворение. От част трета на „Въздишките на България“ Вазов се е повлиял за някои образи и стилни похвати в I и III част на „Векът“. Ето образите от поемата на Скуртеску: „Бил век на светлината ний викаме и се хвалим.“, „Сега своята епоха биха намерили в света / И Тамерлан и Атила. . .“, „Какъв е този век? Какви са тия времена?“ „Не искаш да стъпиш на прага и извикаш: / Диваци, стига кръв! Дотук робство!“ А от част II Вазов е почти превел сцената с майката и отрочето: „Погледнете тази майка, която иска да приюти / До гърдите си нещастното си дете: / Погледнете я как се моли и коленичи / Под свирепи сабини, обкръжена от палачи. / Варварите се хвърлят като ужасни лъвов / Да изтръгнат, да промушат детето пред нея. / Тя го притиска до гърдите си, закрива го с ръце / И се бори с палачите, които искат да го грабнат. / И докато не си даде живота със слабата си помощ, / Тя не го дава, не го оставя да падне в ръцете им. / Едва когато е пронизана и плува в кръвта си, / Едва тогава поганците могат да го изтръгнат из ръцете! / И на върха на десет копия го дигат триумфално / И в свирепата си песен те адски се провикват.“

Панорамата на „омиротворените“ селища има поразителна прилика в двете творби. Ето я в изображението на Скуртеску: „Погледнете това величествено зрелище! натрупани трупове / В полетата, незаровени — обезобразени, смрадливи, / Разхвърляни крайници — ужасен театър: / Тук глава, там ръка; отатък един крак; / По-нататък — счупени кости, по-далеч скелети / И в праха вятърът изтърсва плитките на девиците! / Старци, побелели от годините, и невинни отрочета, / И младежи, пълни с мощ, обесени на върволицата. / А сред труповете глутница кучета сноват / И месоядни птици на ята големи летят: / Притичват се набързо овчарски кучета и

²⁹ Хр. Капитанов. — „Въздишките на България“. — Лит. фронт, бр. 20, 1966 г.

³⁰ Ил. Конев. Ние сред другите и те сред нас. С., 1972, с. 126, 128—130.

³¹ G. Călinescu. Istoria literaturii române de la origini până în zilele noastre. București, 1941, p. 339—340. Dictionarul literaturii române de la origini pînă la 1900. București, 1980, p. 776—777.

гарвани / Да вкусят от угощението, което им е приготвил тиранът! / И което е най-ужасно и най-унизително: / Че хората танцуват край своите подобни.“

От част I на „Въздишките на България“ срещаме някои образи в началото на част II на „Векът“: „В огнището, в колибата, в полето, в планината, в долината / Виждаш само ужас и чуваш само жалби.“, „Разрушени градове, села опустошени.“, „Цял народ надава вопли до небето.“

Може ли да се твърди, че Вазов е плагиатствувал, за да оформи част II на творбите си? Очевидно заел е цели пасажи. Но защо, след като основна тема на творчеството му през това лято на „българските ужаси“ е тяхното изобразяване и изстраждане, за да раздвижи европейската съвест? Та предисловието към „Пряпорец и гусли“ е цяла творческа програма именно в този дух. Ето само края на обзора на темите на вдъхновението му, наложени от съвременните събития: „Да, трагедия мрачна, трагедия действителна, но която ние не познаваме в сичкий ѝ ужас, за която доста се писа, много ще се пише йоще и пак няма да се доизкаже и при спомена на която идушите поколения ще треперят.“³² А Вазов, преди да напише „Векът“, е изплакал в редица елегии, сатири и послания всенародната мъка от изживените ужаси и се е бунтувал против западноевропейското равнодушие. В „Към Европа“ поетът непрекъснато, с различни задачи, запитва: „Попитал бих Европа веч може ли да трай?“, „А що към нас са ледни тъй вашите души?“, все още обзет от наивната вяра, че ще се трогне, защото се съмнява: „Дали бедите наши би радвали Европа?“. „Но след двумесечно напразно очакване той вече е размишлявал достатъчно и е достигнал до страхотните изводи за неизменната европейска политика (част III), определил е нейните социални обоснования (част IV). В част IV—VI размислите, патосът на избличението, увереността в силата на духовните водачи на човечеството са вазовски. Процеса на века той беше започнал с възгласа „О, срам, за нашия век!“ („Към Европа“). И Н. Скуртеску е допринесъл Вазов да превърне молбите в обвинения.

Народният поет е изобразил жестокото потушаване на въстанието още в предговора към „Пряпорец и гусли“, и в „Триумфът на турчина“, „Дизраели“, „Амнистията за българите“, „Жалбите на майките“ „На лирата ми“, а към края на 1876 г. ще го представи с лаконичността на вопъл в част V на „Бунтът“. Той винаги е лаконичен, пестелив в конкретното изображение на жестокостите. Красноречив пример е „Кочо“, където се е задоволил само да каже: „И сганта, ушита от лакома стръв, / и гладна за блудство, за месо и кръв, / изскърца със зъби. . .“, а после: „И храмът ехтеше от моми, невести, / кат падаха в кърви или във безчестие.“ Натоварил е подтекста на въображението с най-страхотни сцени на вандализмната. Единствено във „Възпоменание от Батак“ поетът си е позволил чрез наивния разказ на отървалото се от кланетата дете да разкаже за гибелта на близките му и на родния му град. Той наистина е заел от Скуртеску сцената с убийството на майката и отрочето. Съкратил е стиховете му от 14 на 10. Не е можел да ги напише сам. Не довършва и сцената с девичата в ръцете на палачите, която следва след сцената с майката. Изживял е като българин тези ужаси: „О, майко, аз видях тиранът, / като ръцете си вапца / в кръвта на твоите деца. . .“ Преживяванията му са съвсем пресни, той може само да ги изплаче, да ги изрази във вопли, в клетви. Не става дума само за „необходимостта от отдалеченост между реален повод и поетическо възсъздаване“, за „вътрешно уталожване“.³³ А за румънеца Скуртеску тези сцени са били научени от печата събития, които го трогват, възмушават и гражданската му съвест на поет го вдъхновява да напише една хубава поема. Вазов е имал нужда от тази конкретна сцена, знаел е, че тя ще трогне повече от всички други сбити описания на последиците от „омиротворяването“.

От Скуртеску се е повлиял, за да избере за втората си сбирка, в която включва и „Векът“, заглавие „Тъгите на България“. Може би е помнел и заглавието на сбирката на Димитрие Болинтиняну (1819—1872) — „Plingerile României“ („Оплакванията на Румъния“), Букуреш, 1870 г.

³² Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. I, С., 1955, с. 615.

³³ М. Арнаудов. Психология на литературното творчество. С., 1965, с. 160—161.

През тази година на тръпно очакване на свободата, от погрома на въстанието до Освободителната война, Вазов израства не само като поет, но и като мислител. Той изразява не само всички противоречиви чувства, вълнували тогава революционната ни емиграция, пък и целия ни народ, и то в най-художествена, поетична, завладяваща, вълнуваща форма. Достига до своя философия на историята, до преценка на движещите сили на западноевропейската източна политика, до присъда над прикрилия зад красиви фрази безчовечната си същност западноевропейски капиталистически строй. Основата на този възрожденски оптимистичен и борчески мироглед той е взел от публицистиката на Каравелов и Ботев и от Ботевата поезия. Но силно въздействие му е оказал и великият поет и хуманист на тази епоха Виктор Юго. Във „Векът“, тази трогателна симфония на отчаяние и надежда, на хуманистична вяра в доброто, в прогреса, във величието на XIX в., Вазов-патриотът, свидетел на един геноцид, който хуманитарна Европа приема, прикрива, пък даже улеснява, произнася своята присъда над престъпника и неговите поддръжници. Успял е да разкрие лапидарно като точки от заключителна част на обвинителна реч размислите си върху противоречията между хуманитаризма и коварната външна политика на европейските велики сили, които разкриват безчовечното на капиталистическия строй. Това са неговите размисли като българин, разбрал, че за освобождаването на народа му е необходимо тази Европа да склони най-сетне да има българска държава на територията на Османската империя. Като мислител е взел някои формулировки и от чужди статии, пък и от поети. Но всичко е добило отпечатъка на неговата образност и емоционалност. Не е можел да сподави мъката си и да напише, възплетени в свои образи, цените и образите, взети от Скуртеску. Психологически не е било възможно. Посочените реминисценции из Юго, Александреску и Еминеску са му помогнали да направи трагичната картина на XIX в. грандиозна в своите размери и трогателна по прочувственото ѝ изображение. Но като изключим каквото дължи на Скуртеску, всичко е станало негово. Разбира се, доколкото е можал, в това бурно лято, когато въображението му е в творчески кипез, когато трябва да откликва на всички събития незабавно. Затова има някои чужди тела в тъканта — мисловна, емоционална, образна — на поемата. Затова в 1911 г. Вазов изхвърля някои стихове, между другото от част VI стиховете:

„И ангелът и бесът еднаква имат мощ,
Духът и веществото се борят ден и нощ; ...“

Зашто те не са били органически свързани с основната тема — да се избличиат противоречията на XIX в. като произхождащи от същността на господстващия строй. Зашто идеята на Юго за предвечните противоречия, за маниейската борба между доброто и злото, между дух и материя, която Вазов подхваща и в някои стихотворения от сборката „Под нашето небе“ и с които ще посрещне нашия век — тази идея е съвсем чужда на замисъла на „Векът“. В тази творба народният поет свидетелствува против социалните и нравствените противоречия на Западна капиталистическа Европа като противници за нашето Освобождение, той осъжда века от позициите на правото на своя народ на съществуване.